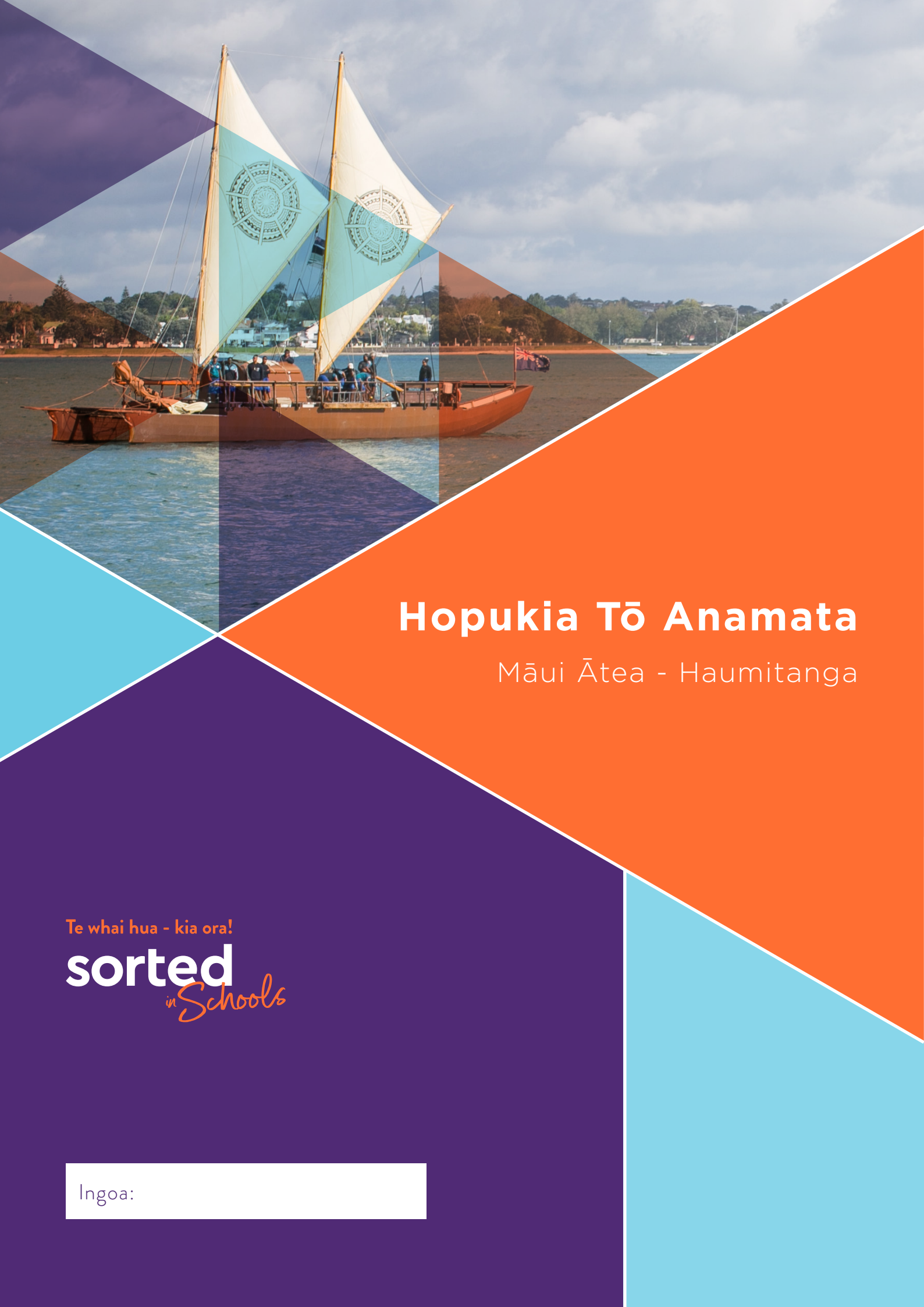

Hopukia Tō Anamata

Māui Ātea - Haumitanga

Te whai hua - kia ora!

sorted
in Schools

Ingoa:

Te Rārangi Kaupapa

3 He Kupu Whakataki

9 Kaupapa 1

Ngā haumitanga whakareretanga mō ngā uri whakaheke

21 Kaupapa 2

Ngā taonga tuku iho

25 Kaupapa 3

Ōku wawata

He Kupu Whakataki

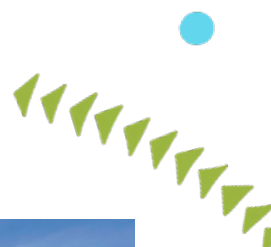
I tēnei puka ako, ka tūhuratia te haumitanga e ai ki te tirohanga Māori. Ko tā ngā ngohe, he whakaahua i ngā uara Māori ka kitea i roto i ngā mahi haumi.

Hei tīmatanga

He nui ngā kupu hou e pā ana ki tēnei kaupapa, ki te haumitanga. E mōhio ai koe ki ētahi o ngā kupu ka kitea i ngā whārangi e whai ake nei, whakaotia te tūtohi e whai ake nei.

Waihangatia he kupu ki ngā pū i te wāhi, “Ngā pū”. Ko te tikanga o te kupu e whakamāramahia ana i te wāhi “Te tikanga”. E pai ana kia whakamahia te papakupu hei āwhina i a koe.

Te tikanga	Ngā pū	Te kupu
1. Te tuku moni ki tētahi kaupapa me te tūmanako ka piki tōna uara i roto i te wā.	u m h i a	
2. Ina piki ngā utu, ka iti iho te mana hoko o tō moni.	ng p i i a k t u u	
3. Te tūponotanga kāore e ōrite pea te hua i tō haumi i tērā ka tūmanakohia, ka mutu, ka heke pea tōna uara.	u ū a r r t	
4. Te moni whiwhi kāore koe i te whakapau. Ka āhei te penapena mā te kuhu moni ki tētahi pūtea pēke, mā te haumi rānei.	n a a n e p p e	
5. Ngā nama kei runga i a koe, i tō whakahaere rānei, arā, ko ngā hoko putuputu, ngā pūtea taurewa me ngā mōkete.	u a t a h n a	
6. Ko te whai huamoni i te tapeketanga o te pūtea kua penapenatia me te huamoni kua hua kē mai.	i o m n a u h u t w h k a u p u	
7. He huinga pūtea.	a a u h t	
8. Ko te āhua o te whakawhenumi haumitanga, arā, te whakawehe i tētahi tahua haumitanga ki tēnā momo rawa, ki tēnā momo rawa.	r i r i t i a n g t i w a a r	
9. Ko te whai kia maha ngā momo rawa i tētahi pūtea haumitanga, hei whakaiti i te tūraru kei taka te utu o ngā pūtea penapena katoa i te wā kotahi.	a k a w h a u n o r k a	
10. He moni ka tukuna mō tētahi wā pūmau ki te kāwanatanga, ki tētahi kamupene rānei. Ko tōna hua he moni pūmau.	r i e e m h o n	

Ngā haumitanga Māori

Ko te haumi, ko te tuku i ō moni, ko te whakapau rānei i tō kaha, ki tētahi wāhi e puta ai tētahi momo hua ā tōna wā. Ko te whāinga matua o te haumi, ko te putanga o ētahi hua ki a koe, ki tō whānau rānei. Heoi, kia mōhio mai koe, he utu, he tāke, he pikinga utu, he tūraru hoki tō te haumi.

Ko te hīnga ake o tō tātou whenua e Māui tētahi tauira o te haumi. Arā, i whakapau ia i tōna kaha kia ora ai te tangata. Kāore pea he hua i tua atu i tērā!

Whakaarohia ēnei pātai i a koe e whakaoti ana i tēnei pukapuka:

- He aha ētahi tauira whānui o te haumi?
- Ko te aha ngā momo aronga o te haumi i ngā wā o mua (hei tauira, ko te whenua)?
- He aha ngā momo whakaawenga o ērā haumi e pā tonu mai ana ki a tātou i ēnei rā nei?
- Me pēhea tā tātou whai i ngā haumitanga o mua e ora tonu ai ngā uri whakaheke?

I te wā i a Māui, i whai hua te haumi ki te whenua me te whakapapa, ka mutu, i mōhio tonu ia ki ngā tūraru o tēnei mahi.

I mōhio hoki ia ki te hiranga o te whakarite mahere, o te whakawhānui i ōna mōhio tangata, me te whakapakari i ōna pūkenga kia puta mai ai he hua i āna mahi.

Hei tauira, i te wā i hīia ake Te Ika-a-Māui, i huna a Māui ki te waka o ōna tuākana kia pai ai tana haere ki te hī ika. I mārama ia, e pai ai tana whakarite i a ia anō, me taki karakia tawhito, me whatu nape, me tākai hoki i te kauae o Murirangawhenua ki te nape. Ko te hua o tēnei haumitanga, ko Te Ika-a-Māui.

I mōhio rānei koe?

I pērā rawa te nui o te mana o Māui, i tapaina ngā takiwā o Aotearoa nei ki tōna ingoa. Ko Te Ika-a-Māui me Te Waka-a-Māui ngā ingoa o tēnei wāhi i mua i te tapaina ōna ki te ingoa, 'Aotearoa'.

Nō muri mai ka whakaūngia te haumitanga a Māui e te kaihōpara, e Kupe, i tana kitenga i te whenua nei i te takiwā o te tau 950.

Ka pēnei anō ō tātou tīpuna i te rautau 1200 i te taenga mai o ngā waka i Hawaiki.

I te nui o te whenua me ngā hononga whakapapa i waenga i te Māori, ka nui te manaakitia o ngā mea e rua. I whawhaitia ngā pakanga, i whakaritea ngā moetanga e pai ai tā ō tātou tīpuna whiwhi i te whenua, tae atu ki ētahi atu momo rawa.

I te taenga mai o te Pākehā me tana kaha ki te whakanoho whenua, ka rerekē katoa te ao Māori. Ka rerekē katoa te āhua o ngā haumitanga a te Māori i te tāmia ōna e ngā tikanga a te Pākehā.

Nō ēnei tau tata nei, otirā, nō ngā whakataunga o raro i te Tiriti o Waitangi, kua tino kitea te hua o te haumi a te Māori ki ngā pakihi. Kua huri anō te āhua o ngā hapū me ngā iwi, kua nui kē atu te aro ki ngā āhuatanga pai me ngā āhuatanga kāore i te pai o tēnā haumitanga, o tēnā haumitanga.

He hua tēnei nō ngā mahi a Māui.

Te haumi: Ngā tohutohu matua a Te Ara Ahunga Ora

1. Ko te take o te penapena me te haumi, ko te whakawhanake i ō moni. Mā te penapena me te haumi e tutuki ai ngā whāinga.
 - a. Te penapena: He tiaki i tētahi tahua pūtea me te kore e whakapau i te katoa.
 - b. Te haumi: He hoko i ētahi rawa i runga i te whakaaro ka nui ake te wāriu o tērā rawa ā tōna wā.
2. Ko tā te taunaha, he whakapau kē i te pūtea. Ko te nuinga o ngā mea ka hokona i ia rā, he taunaha.
3. Whakaarohia tēnei pātai i a koe e penapena ana, e haumi ana rānei: “Hei āhea hiahia ai te pūtea nei?”
4. Mēnā kāore koe e hiahia ki te pūtea i roto i tētahi wā poto nei, ka whai hua ki a koe te huamoni whakaputu.
 - a. Ko te huamoni whakaputu, ko te whakahoki i ngā hua ki tērā haumitanga tonu. Mā reira e tere ake ai te tipu o te tahua.
5. E tutuki ai ō whāinga, pēnei i te hoko whare, i te utu i te ako, i te utu rānei i ō hiahia i te wā e whakatā ai koe, me penapena, me haumi.
6. E tere ake ai te piki o te wāriu o ō haumitanga, me whakaae koe ki te tūraru.
 - a. Mēnā e nui ana te tūraru, kāore pea ā tātou pūtea e wātea mai ki a tātou i te wā ka hiahia tātou ki ērā pūtea.
 - b. Mēnā e nui ana te hua e hiahia ana, me whakaae tātou ki te nui o te tūraru ka puta i tērā momo haumitanga.
7. Kei a koe te tikanga e pā ana ki te nui, ki te iti rānei o te tūraru ka whakaaetia e koe. He nui tonu ngā ara e whānui ai te horahia o ngā tūraru.
8. E whā ngā momo haumitanga matua: ko ngā hea, ko ngā taonga, ko ngā moni here, me te moni.
 - a. Ka puta mai he hua i ēnei momo haumitanga katoa (hei tauira, te moni whiwhi, te huamoni rānei).

9. Me āta whakaaro koe ki te tiritiringa rawa o ō haumitanga.
- a. Ko tā te tiritiringa rawa, he āta whakarite i te whenumitanga o ngā momo rawa e tika ana māu.
 - b. E tika ana kia hāngai te tiritiringa rawa ki a koe me ō whāinga.
10. Ko te whakawhānui i ngā momo rawa e haumi ai koe tētahi o ngā ara hei whakahaumaru i ō haumitanga.
- a. Hei tauira, mēnā e hoko ana koe i ngā hea, me hoko koe i ngā momo pakihi maha, puta noa i te ao. Kāore e kore ka eke ētahi, ā, kāore hoki pea ētahi e eke, heoi, ko te whāinga, ka whai hua te huinga.
11. Me rangahau, me whakataurite, me arotake hoki koe i ō kōwhiringa haumi. Me tonohoki i ētahi tohutohu i tētahi mātanga.
- a. Kia mōhio mai koe, i a koe e rangahau ana, ehara ngā hua o mua i te tohu o ngā hua ka puta ā tōna wā.

Pāwhiria te paetukutuku [Sorted Investing](#).

Kaupapa 1

Te haumi mā ngā uri whakaheke

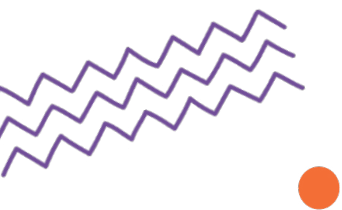
I tēnei akoranga, ka:

- rangahaua ngā momo haumitanga i kōkiritia i te wā o ō tātou tīpuna
- tautohua ngā pānga o ngā haumitanga i kōkiritia i te wā o ō tātou tīpuna ki ngā whakapaparanga o ēnei rangi nei.

Me rangahau, me tautohu hoki koe i te hāngai o te hīnga ake o Te Ika-a-Māui ki te haumitanga me ngā pānga o tērā haumitanga ā haere ake nei.

E toru ngā ngohe hei whakaoti māu:

1. Te whakahaere i tētahi uiui rangahau.
2. Te tautohu i ngā āhuetanga matua o te haumi.
3. Te whakaatu i ō kitenga.

Ngohe 1: Te whakahaere i tētahi uiui rangahau

Tukuna he pātai, kohia he mōhiohio, he kōrero hītori hoki

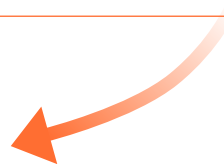
E whakaaetia ana kia takitahi, kia takitini rānei te karawhiu, engari māu anō āu ake tuhinga poka, māu anō hoki āu kitenga e whakaatu.

Uiuia tētahi kaumātua, rangahaua rānei tētahi pūkōrero o tō hapū. Ko tāu, he kohi i ngā mōhiohio me ngā kōrero hītori e pā ana ki Te Ika-a-Māui, ki a Kupe, ki te hītori hoki o ngā mahi noho whenua.

Whakaritea te kaupapa rangahau

Me mārama pū koe ki te kaupapa e rangahau ana koe – he aha te māramatanga e kimi ana koe? Whakaritea ētahi pātai hei ārahi i tō rangahautanga, i tō uiui rānei.

Ētahi pātai hei rangahau	Ētahi pātai hei uiui
He aha aku pātai?	He aha te māramatanga e kimi ana au?
Mā te aha au e kimi whakautu ai?	He aha aku pātai kia puta ai ēnei māramatanga?
He aha pea ētahi atu puna mātauranga hei āwhina i a au?	Kei te tika rānei te āhua o aku pātai?
Ka pēhea taku hopu i ngā whakaaro matua ka puta i te mahi rangahau?	Ka pēhea taku hopu i ngā kōrero ka rangona?

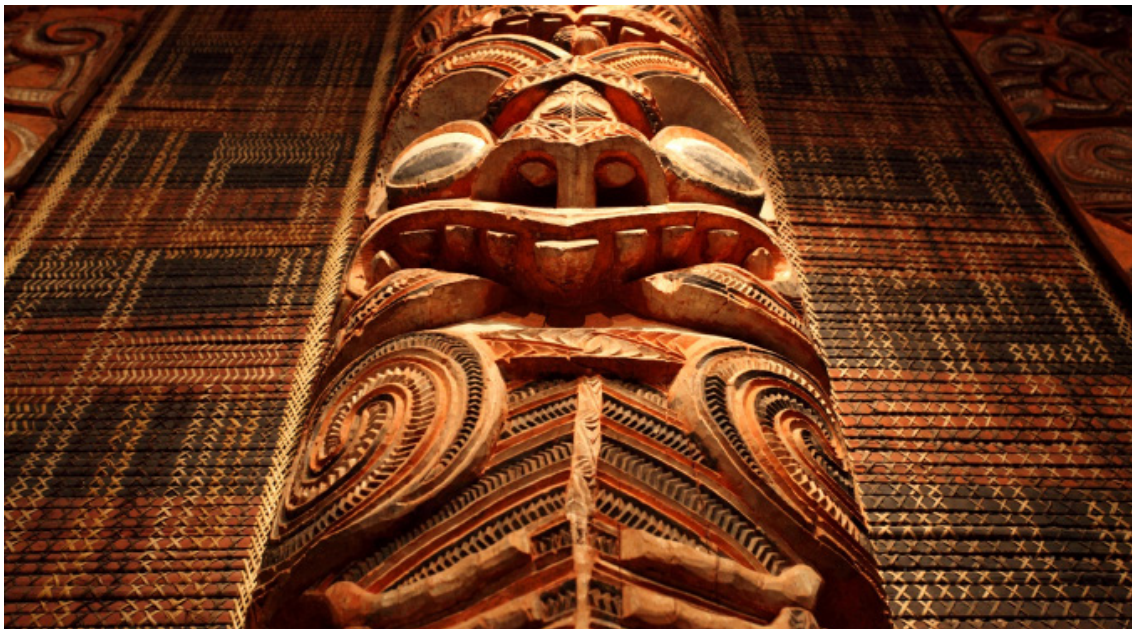

Mehemea ka uiui koe i tētahi kaumātua, me tuwhera te āhua o ō pātai. Ko ngā pātai tuwhera ngā momo pātai e taea ana e te kaiwhakautu ngā momo whakautu maha. Ka tīmata ngā pātai tuwhera ki ngā rerenga pēnei i te:

- *He aha ō whakaaro e pā ana ki...*
- *He aha koe i mōhio ai?*
- *I pēhea te ...?*
- *He aha ... i ... ai...?*
- *Tēnā, whakamāramahia ...*
- *He aha tētahi tauira o te ...?*

Mā tō kaiako koe e ārahi ki te whai i te tukanga uiui kaumātua e whai ake ana:

1. Me whakapā atu ki tō kaumātua ki te whakarite i tētahi wā e pai ana ki a ia.
2. Me whakamārama atu ki tō kaumātua ka whakamahia ētahi pūrere ki te hopu i ngā kōrero, ā, me whakamārama hoki ka ahatia ngā kōrero.
3. Me tonono i tō kaumātua kia whakaae mai ia kia hopukina ngā kōrero ka puta i te uiui.
4. Me whakarite ngā pātai.
5. Me whakaaro koe ki ngā pātai ka tukuna. Me kaua e neke atu i ngā pātai tekau. Whakaarohia te pūtake o te uiui, ko te kohikohi mōhiohio, ko te arotake rānei? Ka pēhea te roa o te uiui?
6. Me whakarite te wāhi uiui.
7. Me whakarite he kai, he koha hoki mā tō kaumātua.
8. Me whakawhitiwhiti kōrero e pā ana ki ngā tikanga ka whakatauhia mō te uiui, pēnei i te tuku karakia, i te tuku mihi, i te aha noa atu.
9. Me whakahaere te uiui.
10. Ā muri i te uiui, tukuna tētahi kape o ngā kōrero i kohia e koe hei whakatikahanga atu mā te kaumātua.

Ngohe 2: Te maha o ngā kaikōrero Māori

I te rangahau a Hine i ngā haumitanga o te whakanoho whenua mō tōna iwi.

Kei te kimi ia i ngā momo rautaki haumitanga i whāia e ōna tūpuna, e ōna kaumātua tonu mō te oranga o tō rātou iwi.

I kōrero tahi a Hine me tana koroua, me Hāmi, ā, i puta mai tētahi tauira o nā tata nei.

E 20 tau ki muri i tautohua e rātou ko te maha o ngā kaikōrero Māori o tō rātou iwi tētahi āputa nui. Heoi, i whakaritea e rātou ētahi rautaki haumitanga kia piki ai te tokomaha o ngā kaikōrero Māori o tō rātou iwi.

Tirohia ngā raraunga i raro nei:

Te maha o ngā kaikōrero Māori*			
Te pakeke	2003	2013	2023
15-24	10,498	15,266	21,041
25-34	12,212	15,643	19,638
35-44	6375	12,569	21,341
45-54	8621	10,482	15,356
55+	9006	12,532	11,967

*Ko te kaikōrero Māori, ko te tangata e āhei ana ki te whakawhiti i ngā kōrero o ia rā.

Wānangahia, whakautua hoki ēnei pātai:

1. He aha pea ngā pātai i tukuna ki tō rātou iwi ki te kohikohi ēnei raraunga?

2. He aha ngā momo taurangi o ēnei kohinga raraunga?

3. He aha pea ētahi o ngā rautaki haumitanga i whakamahia kia matatau ake ai tō rātou iwi ki te reo Māori?

4. Ki ō whakaaro, he aha ētahi tūraru o mua, o naiānei?

5. Tikina atu he pepa kauwhata. Whakaatuhia ngā raraunga mō ngā kaikōrero Māori ki te kauwhata pouhere me te kauwhata rārangi. Whakapiria ngā kauwhata ki roto i te pukapuka nei.

Ki ō whakaaro, kō tēhea kauwhata te mea pai ake hei whakaatu i ngā ia? He aha ai?

6. He aha ngā kōrero whānui e whakaaturia ana ki ēnei raraunga?

7. Ki ō whakaaro, he aha te tūponotanga he ōrite te ia o ia tūmomo pakeke ā te tau 2033? Whakamāramahia mai ō whakaaro.

Ngohe 2: Te tautohu i ngā āhuatanga matua o te haumi

Ko te terenga mai o ō tātou tūpuna mā Te Moana-nui-a-Kiwa ki Aotearoa nei te hua o ētahi rautaki haumi nā te hunga nō mua i a rātou i whai ki te whakarite i a rātou anō.

Tuhia ētahi āhuatanga matua o te haumi e pā ana ki te noho a ō tūpuna ki Aotearoa nei. I ēnei rā, kei te moni te mana nui, nā reira ko ngā tāhū pēnā i ēnā mō te haumitanga ka hāngai noa iho ki te moni. Me pēhea tā tātou tautohu i ngā tāhū nei i tō tātou ahurea me tō tātou whenua i mua i te taenga mai o tauīwi, ā, i mua noa atu i te takenga mai o te moni?

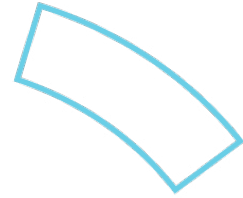

He tauira

Ko ēnei tauira e whai ake nei ētahi o ngā āhuatanga matua kua tautohua i ā tātou pūrākau, i ngā kōrero tuku iho rānei mō ō tātou tīpuna.

Heoi, kua ngaro ētahi tauira. Kei raro i te tūtohi ngā kōrero e ngaro ana. Whakahokia ia tauira ki tōna wāhi tika i te tūtohi.

Te pūrākau	Te Ika a Māui	Kupe	Hoturoa	Te Rauparaha
Penapena		Ka penapenahia e Kupe ngā kōrero mō te hīnga ake o Te Ika-a-Māui.	Ka penapenahia e Hoturoa ngā kōrero mō te hīnga ake o Te Ika-a-Māui me tā Kupe whai i te wheke a Muturangi.	Ka tohia e Māui te aho hī me te kauae mā te taki karakia.
Te haumi	Ka tīkina e Māui te kauae o tana kuia, i takohatia ai ki a ia i mua.			Ka riro i a Te Rauparaha ētahi pū i ōna haumi i Te Taitokerau, kātahi ka whakarērea ōna whenua tipu e rātou ko tōna iwi. Ka heke rātou ki Te Upoko-o-te-Ika.
Te haumitanga	Ka tohia e Māui te aho hī me te kauae mā te taki karakia.	Ka whāia e Kupe te wheke mōkai a Muturangi i Te Moananui-a-Kiwa	Ka whakaterea Te Moana-nui-a-Kiwa e Hoturoa mā te ara i whakaritea ai e Kupe, mā ngā kōrero tuku iho hoki mō Māui.	
Te rautaki o te haumitanga	Ka whakatauhia e Māui kia hunaia ki te waka.			Ka riro i a Te Rauparaha me Ngāti Toarangatira te moutere i kaha pīrangitia, arā, ko Kapiti. I noho rātou ki te tai o Kapiti me te raki o Te Waka-a-Māui.
Ngā tūraru		Ina hinga a Kupe i te wheke, ka hinga hoki pea tōna iwi.	He waewae kai kapua a Hoturoa me tōna iwi i te āhua o tā rātou whakaterere waka i te moana me tā rātou takahi i ngā whenua kei reira ngā āhuatanga taraweti.	
Te pikinga utu	Ka haea te ika e ngā tuākana o Māui i tana ngarohanga, nā reira i rerekē ai te hanga o te ika me te hua o āna haumitanga.	Ka pōkai, ka tūhura hoki a Kupe i te whenua, ā, ka tapa i ētahi wāhanga o Te Ika-a-Māui, nā reira i rerekē ai ngā hua o āna haumitanga.	Ka whakatō mārā a Hoturoa rāua ko Whakaotirangi ki Kāwhia me ngā kano i kawea mai ai i Hawaiki, nā reira i pai ake ai ngā hua o ā rāua haumitanga.	

Ngā kōrero hei whakahoki atu ki te tūtohi:

Ka karangahia e Kupe tōna iwi ki te hanga i tētahi waka tere moana. Ko Matahourua tōna ingoa.	Ka ū atu a Hoturoa me te waka o Tainui ki Whangaparāoa, ā, ka noho ia ki te whenua ki Kāwhia.	Ina kitea a Māui, ā, ka whakahokia ia ki tātahi, me te aha, ka kore e tutuki i a ia āna whāinga.	I te hekenga nui ka āta whakarite a Te Rauparaha i tana haere mā te uru kia pai ai tana whakamahi i te whakapapa ki te whakararata atu ki ngā rangatira o takiwā kē.	He mea penapena ngā karakia e Māui kia tīkina atu anō ā tōna wā.
He mea whakakite te tū a Te Rauparaha hei rangatira mō te iwi o Ngāti Toarangatira. Ka whakatipuria ki ngā kōrero tuku iho e pā ana ki a Māui rātou ko Kupe, ko Hoturoa.	Ka patua te wheke e Kupe i Te Upoko-o-te-Ika-a-Māui.	Nā te hungawai o Hoturoa, nā Memeha-o-te-rangi, te tohunga a Rakataura, he pia nō te whare wānanga hanga waka o Rātā, i tono ki te hanga i te waka o Tainui.	I te korenga o Te Rauparaha me tōna iwi i wātea ki te hoki atu ki tō rātou wā kāinga, ka haere mōrearea atu ki whenua kē i runga i te mōhio he parekura pea, he mate hoki pea kei te haere i te roanga o te hekenga.	Ka waitohungia e Te Rauparaha me ētahi atu rangatira o Ngāti Toarangatira, Te Tiriti o Waitangi. Ka pai te whanaungatanga i waenganui i te iwi me Tauīwi; heoi anō, ka pā taua whanaungatanga ki ngā whenua kātahi anō ka rohea, ā, ka heke mārika ngā hua o ngā haumitanga.

Ngohe 3: Te whakaatu i ō kitenga

Whakaotia te tūtohi e whai ake nei ki te whakaahua i ētahi o ngā tāhū haumitanga kei ngā pūrākau me ngā kōrero tuku iho a ō tūpuna kua rangahaua ki te taha o tō kaumātua. Kei te mutunga o te ngohe nei ētahi tāhū haumitanga o ēnei rangi nei.

Te pūrākau	Te kāpene o te waka o	Ko tōku tūpuna, ko
Te penapena		
Te haumi		
Te haumitanga		

Te pūrākau	Te kāpene o te waka o	Ko tōku tūpuna, ko
Te rautaki o te haumitanga		
Ngā tūraru		
Te pikinga utu		

Ngohe 4: He aha ngā tākū haumitanga o nāianeī?

E ono ngā tākū haumitanga. Māu e whiriwhiri i te ingoa o tēnā, o tēnā tākū, ka tuhia ai ki te wāhi e wātea ana i ia whakamārama.

Ngā Tākū Haumitanga

Te Haumi
Te Rautaki o te Haumitanga

Te Haumitanga
Te Pikinga Utu

Te Penapena
Ngā Tūraru

Tākū 1:

Ko tēnei te tiaki i tētahi tahua pūtea mō te anamata. Ka kaha ake tō penapena pūtea i te huamoni whakaputu.

Tākū 2:

Ko te whakamahi i tētahi tahua pūtea kua tiakina ki te hoko rawa ka rahi ake te uara ā tōna wā. Me karo i ngā taunaha nā te mea ko te tango pūtea kē tāna mahi.

Tākū 3:

Ko ngā tūmomo haumitanga matua e whā ko: ngā hea, ngā rawa, ngā moni here me te moni.

Tākū 4:

Ko te whakawhenumi haumitanga (tiritiringa rawa). Ko tēhea momo kaihaumi koe? Me rangahau, me whakataurite, me arotake hoki i ngā kōwhiringa haumitanga – me waiho rānei mā tētahi mātanga (mā ngā ara e rua rānei) hei whakaū i te “haurapatanga”.

Tākū 5:

He tūraru kei roto i te haumitanga, ka pēhea te taumata o te tūraru e tau tonu ai koe? Ko te whakakanorau tētahi ara ka taea e haumaruru ai ō haumitanga, arā, “Kotahi te aho kia rewa, kotahi te aho kia poupu.” (Milroy, 2008)

Tākū 6:

E tutuki ai ngā whāinga pae tawhiti, pēnei i te penapena pūtea hei hoko whare, hei utu i te ako, hei utu rānei i ō hiahia mō muri mai i te wā ka mutu tō mahi, me haumi. Ka rere te wā, ka ngoikore haere te kaha hoko o tō pūtea nā te pikinga utu.

Kaupapa 2

Ngā taonga tuku iho

I tēnei ngohe, ka mārama ake koe ki:

- ngā haumitanga ā-iwi i mua i te hainatanga o Te Tiriti o Waitangi i te tau 1840
- ngā haumitanga ā-iwi o nāianei – ngā whakataunga nā runga i te Tiriti o Waitangi.

Māu hoki e:

1. tuku kōrero ki ngā matapakinga ā-rōpū
2. whakahaere tētahi pakirehua e pā ana ki ngā haumitanga ā-iwi kua oti kē te whai
3. whakaatu ō kitenga.

Ngohe 1: Me matapaki ā-rōpū ngā kōrero e whai ake nei (kia 3-4 tāngata ki ia rōpū)

I tō rōpū:

1. Tautohua ngā kupu e ngaro ana. Tīpakohia ngā kupu i te rārangi kupu i raro i ia kōwae. Me mātua whakamahi ia kupu.
2. Tuhia he taitara mō ia kōwae e kapi ana te whakaaro matua o te kōwae.

Taitara: _____

I nui te haumi a ō tātou ki te whakapapa me te manaakitanga o te mā te penapena i ngā mātauranga Māori me whai rautaki e tika ana kia whai ai aua haumitanga. Ka whakahaerehia ngā hea runga i tā ngā rangatira o te ārahi, me ngā tukanga whakatau take.

hua	iwi	nā	te	tūpuna	whenua
-----	-----	----	----	--------	--------

Taitara: _____

I hāngai te mana o te me ōna tāngata ki tana mōhio ki te , ki te haumi, ki te whakaputa, ki te whakahaere i ngā rawa i whai pānga ki whakapapa me te whenua. Ko te , te hauora me te tupu ētahi āhuatanga i rā he hua nui. Mēnā i tika te o te whenua me te whakapapa, ka hoki te ora o te tangata.

hoki	kīia	ora	penapena	rangatira	te	tika	whakahaerehia
------	------	-----	----------	-----------	----	------	---------------

Taitara: _____

He ōhanga ō ngā hapū me ngā Māori i mua i te nōhia o te e Tauīwi me te hainatanga o Te Tiriti o Waitangi. Ko te o ngā hua i pahawa i mahi ahuhenua; i te mahinga Waitai te mahinga wai māori; i te aru me te kai; i te whakairo me ngā o te whare pora; i te i ngā rākau a Tū, i ngā taputapu hanga Ehara te moni i te o ngā haumitanga nei. Engari kē te mana, te aroha, te kotahitanga, manaaki, te tiaki, te penapena kai te hōtoke, me te aha atu.

hanga me	hoki mō	iwi ngā	ko rahinga	kohi te	mahi whenua
-------------	------------	------------	---------------	------------	----------------

Ngohe 2: Te whakahaere i tētahi pakirehua e pā ana ki ngā haumitanga ā-iwi kua oti kē te whai

I tō rōpū:

1. Wānangahia ngā kōrero kei Ngohe 1. Kōrerohia, rangahaua ētahi rangatira o ō koutou iwi, ka whakahāngai ai i ō rātou oranga me ā rātou pakanga ki ngā kōwae o te ngohe rā.
2. Torohia **tēnei whārangi**, ka whiriwhiri ai i tētahi o ngā iwi. Whakautua ngā pātai kei raro nei e pā ana ki tērā iwi.

I mua i te hainatanga o Te Tiriti o Waitangi, 1840:

- *He aha ngā tūmomo hua i puta i ngā haumitanga ki te whenua me te whakapapa i whakawhiwhia ai ki tō iwi? Me rangiwhāwhā te titiro me te rapu kōrero i ngā waiata tawhito, ngā pūrākau, ngā maunga, ngā awa, me te aha atu.*
- *I pēhea te whai take o ngā rangatira me ōna uri ki te whakahaere i ngā hua i ngā haumitanga ā-whenua, ā-whakapapa hoki? Me whānui te whakaaro ki ngā pepeha o te takiwā, ki ngā whakataukī me ngā whakatauākī, ki ngā ingoa hoki o ngā tūtohu whenua o te takiwā.*

I muri mai i te hainatanga o Te Tiriti o Waitangi, 1840 ā mohoa nei:

- *I haina rānei tō iwi i te Tiriti o Waitangi? Nā wai i haina, ā, i hainatia i hea?*
 - *Kei te pēhea te ora o aua haumitanga ā-iwi i tēnei rā tonu? Me rangiwhāwhā te titiro ki te ora o te reo Māori me ngā tikanga, ngā tauanga hauora o ngā tāngata Māori, ngā tauanga mauhere, me ngā tauanga mātauranga.*
3. Ka mutu ana te whakautu i ngā pātai nei, me whakawhiti tētahi o tō rōpū ki tētahi o rōpū kē, ka kōrero ai i ngā whakautu ki ngā pātai o runga ake nei e pā ana ki te iwi i kōwhiria ai.

Ngohe 3: Whakaaturia ō kitenga

Whakaaturia ō kitenga ki te akomanga, ā, kia rua meneti, neke atu rānei, te roa o tō whakaaturanga. Me whakamahi i ngā whakaahua me ngā tauira e hāngai ana. Pōhiritia ō hoa kia arotakehia mā te akiaki i a rātou ki te tuku pātai. Whakahaerehia ngā matapakinga ā-akomanga e pā ana ki ngā tauira o ngā kitenga e whakaaturia ana.

Whakaritea tō whakaaturanga:

- He aha ngā kitenga matua?
- Ka pēhea te whakaatu i ngā kitenga kia tino mārama ai?
- Mā te aha e ngahau ai ngā atahanga?
- Ko wai mā te hunga whakarongo? He aha ngā kōrero e mōhio kē ana rātou? He aha hoki ngā kitenga e whaipānga ana ki a rātou?

Kaupapa 3

Ōku wawata

I tēnei akoranga, māu:

- e waihanga, e whakaatu hoki tētahi hinonga e whakanui ana i tētahi āhuatanga e kaingākaatia ana e koe
- e matapaki, e tautohu hoki ngā āhuatanga o te hinonga ka taea pea hei haumitanga.

Ngohe 1: Te waihanga me te whakaatu hoki i tētahi hinonga e whakanui ana i tētahi āhuatanga e kaingākaitia ana

He aha tērā e tino kaingākaitia ana e koe?

Ka māmā kē pea te kite i te mea e kaingākaitia ana. Mā te whakautu pono i ēnei pātai ka kitea.

1. “He aha pea te kaupapa kotahi o ngā pukapuka e rima ka pānuihia e au, ā, kāore au e hinga i te hongehongē?”
2. “He aha tētahi mahi ka taea e au mō te rima tau, ā, kāore he take kia utua ahau mō taua mahi?”
3. “Mēnā i a au te pūtea ki te mahi i tētahi mahi, he aha rawa taua mahi?”

Arohia te whakaahuatanga o te mea e kaingākaitia ana:

Kia pēnei: E tino kaingākau ana ahau ki te ... [me kōrero ā-waha]

E tino kaingākau ana ahau ki te... nā te mea, ... [kōrerohia ngā āhuatanga ka whakaihiihi, ka whakawanawana hoki i a koe].

Hei tauira: He tino pai ki ahau te tautoko i te hunga e whai ana kia whakaputaina ā rātou tuhinga, kia whakawhanake ake i ō rātou pūkenga tito, kia whakarerekētia rānei ā rātou mahi kia huri hei kaitito.

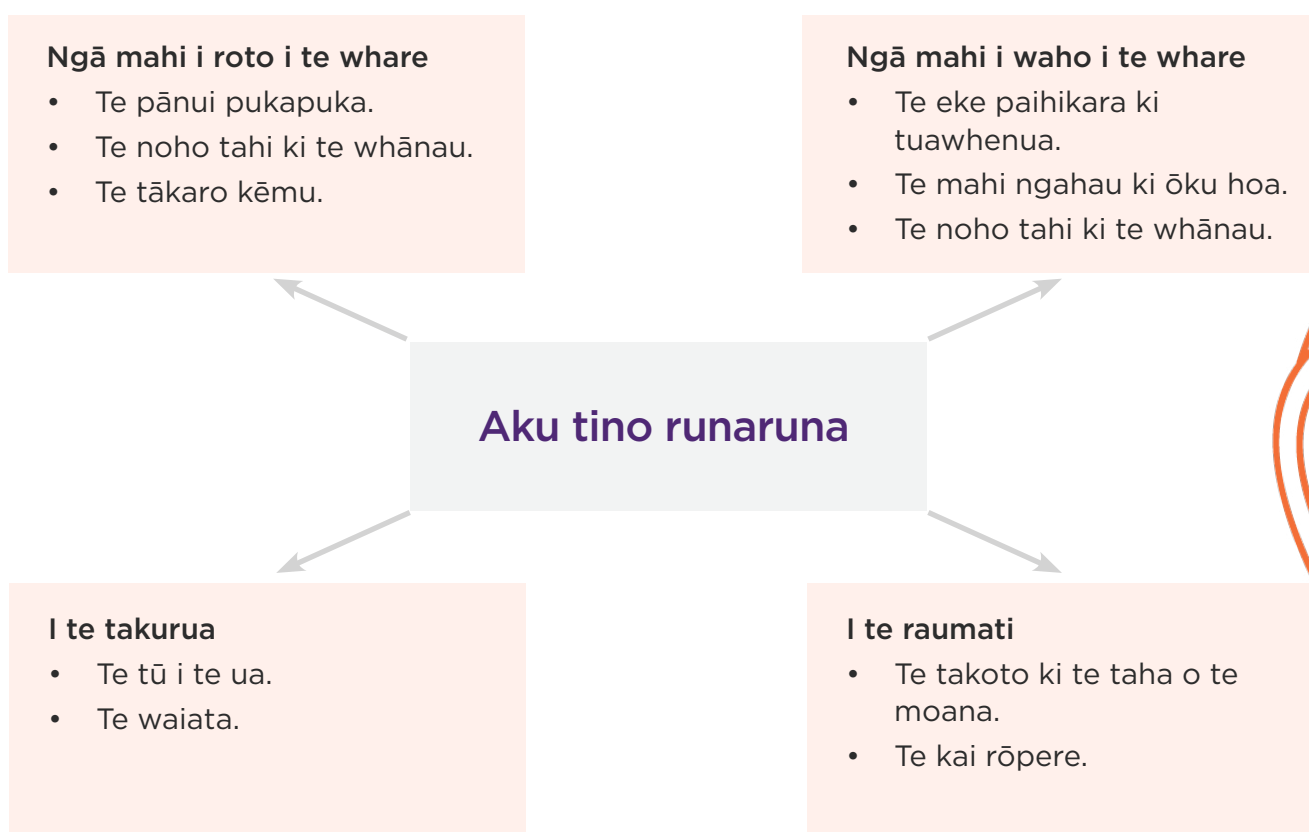

Ngohe 2: Te whakamahere ā-hirikapo i tērā e kaingākautia ana

Whakamahia te tauira e whai ake nei ki te waihanga i tētahi Mahere Huatau hei whakawhānui i tērā e kaingākautia ana.

Hei tauira:

Rawekehia te tātauira nei ki tāu e pai nā, mā te:

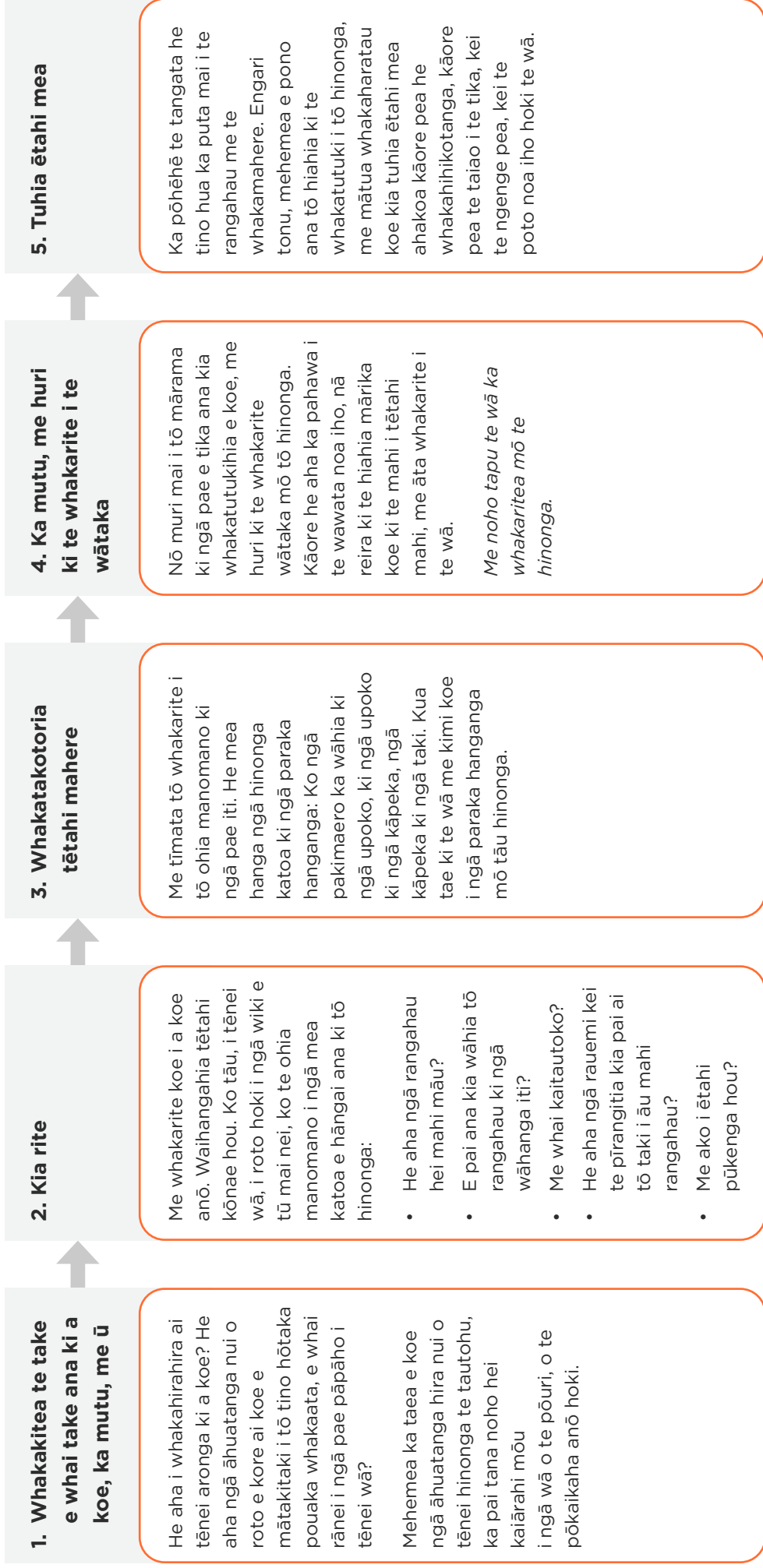
1. tuhi i tērā e kaingākautia ana e koe ki te wāhanga o waenga pū
2. whakawhānui i te upoko ki ngā upoko-iti e whā (hei tauira, ki waho, ki roto, i te raumati, i te hōtoke).
3. whakawhānui i ngā kōrero i raro i ngā upoko-iti (hei tauira, te mātakitaki i te teihana pouaka whakaata o Discovery i te wā o te hōtoke).

E pai ana kia whakawhānuitia ō whakaaro i a koe e koke tonu ana. Tēnā whakamahia a Kūkara (Google) ki te rapu i ētahi anō tauira o ngā Mahere Huatau.

Ngohe 3: Te mahere hinonga kaingākau

Nā, kua oti i a koe te āhuatanga e kaingākauria ana te tautohu nā reira me huri ināianei ki te whakatakoto i tētahi mahere hinonga ki te taunaki i ō whakaaro mā te whai i tētahi tukanga māmā, e rima ōna pae.

Te ohia manomano

Ohia manomanotia ngā tū ara e huri ai tō kaingākoutanga hei kaupapa haumitanga huamoni.

Te whakaaturanga

Whakaaturia tētahi whakaaturanga poto o te Mahere Hinonga Kaingākau me te ohia manomano kua waihangahia.

Whakahaerehia tētahi matapakinga ā-rōpū e hāngai ana ki te haumitanga whai take o tō Mahere Hinonga Kaingākau hei painga mōu, mō tō whānau, mō tō iwi hoki.

He ngohe whakawhanake 1

I tēnei ngohe, ka mārama ake koe ki:

- ngā haumitanga ā-iwi i mua i te hainatanga o Te Tiriti o Waitangi i te tau 1840.
- ngā haumitanga ā-iwi o nāianei – Ngā whakataunga i roto i Te Tiriti o Waitangi.

Nō mua noa atu te whakapono o te iwi Māori ki te whenua me te whakapapa hei momo haumitanga mā rātou. Ko ngā momo hua ka puta, ko te oranga tonutanga me te toitūtanga o te iwi Māori ahakoa kāore ēnei hua e whakaahua i ngā painga o te penapena me te huamoni ā-pūtea nei. Ko te whenua tētahi, nā te mea ka whakamahia hei wāhi kāinga, hei māra kai hoki mā te tangata. Ko te whakapapa tētahi, nā te mea ko ia tonu e tūhonohono ana i te tangata ki te onamata, me te whakaatu i te whakahirahiratanga o te haumi kia ora ai tātou ā te anamata.

Ko tāu, ko te tautohu i ngā hua me ngā tūraru o ngā momo haumitanga Māori e rārangi mai ana ki te tūtohi. He nui ngā whakautu ka taea. Kua oti kē ngā mea e rua o runga o te tūtohi hei āwhina i a koe.

Te haumitanga	Ngā hua	Ngā tūraru
Te whenua	Hei wāhi noho, hei wāhi kōhi kai	Te rirohanga o te whenua
Te whakapapa	Mā ngā hononga ki te ao o mua e āhei ai tātou ki te whakaaro ki ngā haumitanga kei mua i te aroaro	Kua kore he uri whakahaheke i tētahi whakapaparanga.
Te reo Māori		
Ngā maunga		
Ngā awa		
Te Matatini		
Ngā pūrākau		

Te haumitanga	Ngā hua	Ngā tūraru
Te karanga / Te kaikaranga		
Ngā waiata tawhito		
Ngā kaumātua		
Te manaakitanga		
Te aroha		
Te tika		
Te pono		

He ngohe whakawhanake 2

Kua whai mahi a Māui

Kua whai mahi a Māui mō te 12 haora i ia wiki. E \$23.20 te utu ā-haora, engari me utu tāke ia - ko te 10% tēnā.

Kei raro nei te tūtohi e whakaatu ana i te maha o ngā haora mahi me tana utu. Kei te penapena pūtea ia ki te hoko i tētahi waea pūkoro Āporo 15. E \$3,299.00 te utu. I ia wiki ka utua te \$17.50 mō te pahi me te hoko timotimo kai.

Whakakīia ngā āputa o te tūtohi i raro iho nei.

Haora mahi	1	2	3	4	5	7	9	12
Utu (\$) moniwhiwhi peke	\$23.20		\$69.60			\$162.40		
Utu (\$) moniwhiwhi more	\$20.90	\$41.80						\$250.80

Whakautua ēnei pātai e whai ake nei:

1. He aha ngā taurangi e toru o tēnei kaupapa?

2. Ki ō whakaaro, ka pēhea te āhua o te rārangi o te kauwhata ka hua i tēnei tūtohi?

3. Tuhia mai tētahi whārite e whiriwhiri ai koe i te *utu moniwhiwhi peke* me te *utu moniwhiwhi more* a Māui.

4. Whakamahia te whārite i tuhia e koe hei tātai i te *utu moniwhiwhi peke* me te *utu moniwhiwhi more* a Māui mēnā e 15 ōna haora mahi.

5. E hia ngā haora ka mahia kia tutuki tana whāinga? Whakamāramahia mai ō whakaaro.

6. Tautohua ētahi tūraru tērā pea ka puta. Whakamāramahia ēnei.

7. Tuhia tēnei tūtohi ki te ripanga rorohiko, ka whakaputa ai i ngā kauwhata rārangi. Whakapiria ngā kauwhata ki te pukapuka nei.

